

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Plain and Painted Pottery

Nieuwenhuyse, O.P.

Citation

Nieuwenhuyse, O. P. (2006, March 15). *Plain and Painted Pottery*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4331>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4331>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Plain and Painted Pottery. The Rise of Late Neolithic Ceramic Styles on the Syrian and Northern Mesopotamian Plains

Nederlandse samenvatting

1. Inleiding: waar komt de Halaf cultuur vandaan? (*A painted pottery revolution*)

In de periode van 5900-5300 v.Chr. (gecalibreerde absolute datering) vinden we overal in noord-Syrië, zuidoost-Turkije en noord-Irak de Halaf cultuur, vernoemd naar de gelijknamige vindplaats in noord-Syrië. Deze cultuur omvat een aantal kenmerken, waaronder een bestaansconomie gebaseerd op landbouw en veeteelt, het gebruik van rechthoekige en ronde architectuur, stempelzegels, en met name een zeer herkenbaar soort aardewerk: het Halaf aardewerk. Het is dit aardewerk dat de Halaf cultuur werkelijk beroemd heeft gemaakt. Het is technologisch geavanceerd en van een artistiek superieur niveau. Wie meent dat aardewerk saai is heeft nog nooit een Halaf kom in handen gehouden... Dit boek richt zich op de vraag die archeologen inmiddels bijna een eeuw bezig houdt: waar komt deze Halaf cultuur vandaan?

De laatste jaren is het onderzoek naar de oorsprong van de Halaf cultuur in een stroomversnelling geraakt. Deels komt dit omdat archeologen nieuwe vragen stellen, en zich kritischer opstellen ten opzichte van allerlei lang gekoesterde aannamen en impliciete veronderstellingen. De theoretische discussies in - met name - de Angelsaksische archeologie beginnen ook hun weerslag te hebben op het onderzoeksgebied van de prehistorie van Mesopotamië. Maar ook is er een sterke opleving van veldwerk. Er zijn tal van nieuwe opgravingen en veldverkenningen. Specialisten onderzoeken met hernieuwde interesse de maaktechnieken, het gebruik en de decoratie van het prehistorische aardewerk.

Een van de sleutelsites is de Nederlandse opgraving op Tell Sabi Abyad, sinds jaar en dag uitgevoerd onder de vlag van het Rijksmuseum van Oudheden. Een cruciale ontdekking op deze vindplaats was een korte overgangsfase tussen een Pre-Halaf fase en een Vroege Halaf fase, stevig C⁴ gedateerd op 6150-5900 gecalculeerd v.Chr. Hiermee is het nu voor het eerst mogelijk geworden om het ontstaan van de Halaf cultuur stap voor stap te volgen en gedetailleerd in kaart te brengen. Dit boek richt zich op een belangrijk aspect van de materiele cultuur uit deze periode, het aardewerk. Ik doe verslag van de analyse van het aardewerk opgegraven en bestudeerd op Tell Sabi Abyad tijdens de veldcampagnes 1996-1999. Om een compleet beeld te krijgen neem ik ook eerder bestudeerd aardewerk mee uit de campagnes 1988-1994. Behalve het aardewerk van Sabi Abyad zelf omvat deze studie ook een analyse van de assemblages van drie andere vindplaatsen: Tell Baghouz, Tell Shimshara en Tell Boueid II. Deze dateren uit dezelfde periode als Tell Sabi Abyad en geven belangrijke vergelijkende informatie.

Nu heeft het nauwelijks zin om dit aardewerk te presenteren zonder in te gaan op de bredere theoretische discussies rond het ontstaan van de Halaf cultuur. En om de ontwikkelingen binnen het aardewerk goed te kunnen begrijpen zullen we ook aandacht moeten geven aan de bredere maatschappelijke context waarbinnen dit spul gemaakt en gebruikt werd - wat voor mensen waren dat, hoe leefden zij, en welke maatschappelijke veranderingen maakten zij mee? Deze aspecten komen aan bod in hoofdstuk twee en drie, respectievelijk. De overige hoofdstukken behandelen de depositionele herkomst van het aardewerk van Tell Sabi Abyad (hoofdstuk 4), de technologie (hoofdstuk 5), het vormenspectrum en de functie (hoofdstuk 6) en tenslotte de manier waarop de Laat-Neolithische steppebewoners hun aardewerk decoreerden (hoofdstuk 7). In het laatste hoofdstuk pluk ik uit de voorafgaande analyses allerlei elementen waarmee ik antwoord probeer te geven op de vraag waar, hoe en waarom het Halaf aardewerk is ontstaan.

2. De theoretische achtergrond (*A world of pottery*)

Aardewerk was niet alleen voor de prehistorische mens belangrijk, maar minstens net zo voor de hedendaagse archeoloog. Ik bespreek een aantal interpretatiemodellen waarin het Halaf aardewerk een sleutelrol speelt: cultuurhistorie, sociale evolutie, en symbolische-cognitieve benaderingen. Er bestaan grote verschillen tussen de door diverse onderzoekers gereconstrueerde verspreidingspatronen van de Laat-Neolithische culturen, en de door hen gebruikte terminologie. Onderzoekers komen bovendien tot zeer diverse interpretaties van deze culturen. Voor sommigen reflecteren aardewerkstijlen ethnische identiteit, voor anderen een stadium op de sociale evolutieladder, en voor weer anderen een bepaalde religieuze of symbolische ordening. Wat echter opvalt is dat ondanks verschillen in taalgebruik en theoretische stellingname deze modellen een aantal basiskenmerken met elkaar gemeen hebben. Zij benaderen aardewerk als regionaal afgebakende, in zichzelf homogene 'blokken', ('culturen'), die verondersteld worden de weerspiegeling te zijn van sociale identiteit.

Kritiek hiertegen komt van twee kanten. Nu puntje bij paaltje komt blijkt dat ondanks het belang dat archeologen in hun modellen steeds op aardewerk leggen, we dit aardewerk eigenlijk nog bar slecht kennen. Vanuit het veld daagt bovendien steeds sterker het inzicht dat het bijzonder complexe Laat-Neolithische aardewerk zich eenvoudigweg niet goed laat classificeren volgens het beperkte, traditionele, cultuurhistorische begrippenapparaat. Zo duiken in het aardewerk uit de Transitiefase allerlei kenmerken op die volgens het traditionele begrippenkader tot de Hassuna en Samarra culturen gerekend zouden moeten worden; ze lijken echter deel uit te

maken van een geleidelijke technologische en stilistische ontwikkeling van Pre-Halaf naar Vroeg-Halaf aardewerk. Op Tell Sabi Abyad zijn Hassuna, Samarra en Halaf dus niet zozeer verschillende ‘culturen’, maar stijlperiodes die kennelijk doorgemaakt werden door een en dezelfde Laat-Neolithische dorpsgemeenschap. Weer andere kenmerken van het Transitie aardewerk passen tot dusverre helemaal nergens bij.

Ook is er theoretische kritiek. Deze betreft met name de te makkelijk aannames van homogene culturele expressie en scherpe regionale cultuurgrenzen. Deze als vanzelfsprekend aangenomen veronderstellingen zijn echter nooit empirisch aangetoond. Aanwijzingen voor aanzienlijke variatie binnen de Laat-Neolithische culturen zijn dikwijls weggemoffeld ten gunste van het beeld van homogeniteit. Terugkijkend lijken veel oude interpretaties van de ‘oorsprong’ van de Halaf cultuur vooral onze Westerse preoccupatie met nationale staten en volkeren te weerspiegelen. Nogal wat oudere interpretaties gingen uit van een territoriale expansie van een Halaf ‘volk’ vanuit een oorsprongsgebied. Hiermee samenhangend is er sterke kritiek op de aanname dat aardewerk, en materiele cultuur in bredere zin, automatisch bestaande identiteiten *weerspiegelt*. De hedendaagse theorievorming binnen de archeologie en antropologie laat juist zien dat in veel situaties mensen - groepen en individuen - actief gebruik maken van materiele cultuur om hun identiteit vorm te geven, en dat sociale identiteit bovendien vaak contextafhankelijk is. Een sterk punt van kritiek op veel eerdere, generaliserende modellen is dan ook het gebrek aan aandacht voor de specifieke context waarin het aardewerk een rol speelde.

3. De maatschappelijke context (*Syria in the Late Neolithic*)

Twee vragen komen met name aan bod in dit hoofdstuk. Wat was de sociale organisatie van Laat-Neolithische samenlevingen in Noord-Syrië gedurende de Pre-Halaf tot en met de Vroege Halaf periode? En welke sociaal-maatschappelijke veranderingen zijn waarneembaar? In hoeverre vallen deze samen met de overgangen die we in het aardewerk zien? In dit hoofdstuk presenteer ik kort drie bewoningslagen van Tell Sabi Abyad, kenmerkend voor de Pre-Halaf (laag 8), de Transitie (laag 6) en de Vroeg Halaf (laag 3) periode. Tell Sabi Abyad is een voorbeeld van een grote (4 hectare), langdurig bewoonde nederzetting gelegen in een vruchtbaar deel van de Balikh vallei in noord-Syrië. Op Sabi Abyad vervaardigden mensen aardewerk, zoals blijkt uit (geringe hoeveelheden) teruggevonden misbaksels. Als tegenhanger bespreek ik Tell Boueid II, een kleine (0,5 hectare), kortstondig bewoonde site gelegen in een marginaal gebied in noordoost Syrië. Hier zijn geen aanwijzingen voor lokale aardewerkproductie; waarschijnlijk verkregen de inwoners van deze site hun aardewerk via meer naar het noorden gelegen dorpen.

Uit het recente veldwerk blijkt dat we in deze periode te maken hebben met een grotendeels semi-pastoralistische bevolking. Veel huizen in de dorpen, voor zover bekend uit de opgravingen, lijken vooral pakhuizen te zijn geweest, gebruikt door grote groepen mensen die slechts een deel van het jaar in het dorp zelf bivakkeerden. De rol van de vaste nederzettingen was vooral die van ontmoetingsplaats, een locatie voor belangrijke rituelen en feesten waarmee mensen hun sociale contacten onderhielden en zij hun sociale organisatie gestalte gaven. Er zijn aanwijzingen dat in deze tijd het rund werd gedomesticeerd, en dat schapen en geiten nu behalve voor hun vlees ook voor wol en melkproducten gehouden werden: de ‘secondary products’. Dit zal zeker ingrijpende sociale veranderingen met zich hebben meegebracht, maar we kunnen hierover nog erg weinig met zekerheid stellen.

Een nog onopgeloste vraag betreft die van sociale hiërarchie. De meningen zijn sterk verdeeld. Veel archeologen zien het kostbare Halaf aardewerk als een uiting van status en prestige, en dus van sterk hiërarchische verhoudingen binnen de Laat-Neolithische gemeenschappen. Er zijn in deze periode echter weinig harde gegevens voor duidelijk afgebakende statusverschillen. Voor sommige archeologen betekent dit dat de Laat-Neolithische samenleving ondanks het kostbare aardewerk nog nagenoeg egalitair was; anderen prefereren modellen waarbij sociale hiërarchie wel bestond maar niet erg archeologisch opvallend was. De opgravingen laten zien dat niet iedereen gelijk was: op Tell Sabi Abyad waren sommige huishoudens groter, en mogelijk belangrijker, dan anderen. Ik concludeer dat we wellicht te maken hebben met een situatie van beginnende hiërarchie, waarin statusverschillen wel bestonden maar sterk wisselden afhankelijk van de lotgevallen van de betrokken personen en groepen.

Over de lange termijn zijn allerlei ingrijpende sociaal-maatschappelijke veranderingen zichtbaar in de Laat-Neolithische samenlevingen, bijvoorbeeld in de nederzettingsspatronen, de dorpsstructuren en de introductie van ‘secondary products’. Deze blijken echter niet samen te vallen met de veranderingen binnen het aardewerk. Met andere woorden, wat wij, archeologen, zien als een belangrijke culturele overgang - de Transitie tussen Pre-Halaf en Vroeg Halaf - lijkt in eerste instantie vooral beperkt te zijn tot veranderingen in het aardewerk.

4. De Transitieperiode op Sabi Abyad (*Defining the Transitional period at Tell Sabi Abyad*)

Dit hoofdstuk doet verslag van verschillende manieren om het opgegraven aardewerk te kwantificeren, en zodoende een betrouwbare aardewerksequentie te verkrijgen. Ik introduceer de verschillende aardewerkgroepen, *wares* genoemd, en noem de uiterlijke kenmerken met behulp waarvan je ze in het veld kunt herkennen. De Transitieperiode op Tell Sabi Abyad wordt gedefinieerd aan de hand van bewoningslagen 7 tot en met 4. De Transitieperiode wordt gekenmerkt door de introductie van (beschilderd) Fine Ware aardewerk in kleine hoeveelheden in bewoningslaag 7, gevolgd door een razendsnelle toename ervan tijdens lagen 6 - 4. Vanaf bewoningslaag 3 bestaat nagenoeg al het aardewerk uit beschilderd Fine Ware, en komt het stilistisch overeen met wat we traditioneel ‘Halaf’ noemen.

Ook ga ik in op de depositionele context van het opgegraven aardewerk: in welke vondstcontexten vinden we het terug, en wat kunnen we zoal daaruit afleiden? Een speciaal punt van aandacht is de status van het 'Verbrande Dorp' van bewoningslaag 6. We hebben goede redenen aan te nemen dat dit dorp met opzet in brand was gestoken; wat betekent dat voor de in de verbrande huizen gevonden scherven? En waarom vinden we zo weinig compleet aardewerk? Ik concludeer dat het Verbrande Dorp al enige tijd leeg stond voordat het in vuur ten onder ging.

5. De technologie van het aardewerk (*The ceramic technology of the Transitional period*)

Hier doe ik verslag van onderzoek in samenwerking met de Afdeling Aardewerktechnologie van de Universiteit Leiden, en van een aantal studies met specialisten van andere instituten, naar de technologie van het Laat-Neolithische aardewerk. Na een korte uitleg van de gebruikte terminologie behandel ik allereerst de aanwijzingen die we hebben voor de productieorganisatie. Het (handgemaakte) aardewerk is grotendeels lokaal op huishoudelijk niveau vervaardigd, maar voor de ingewikkelder, veelal gedecoreerde Fine Ware groepen was er mogelijk sprake van een beginnende specialisatie. Vervolgens behandel ik per *ware* de reeks handelingen nodig om van grondstoffen tot eindproduct te komen (de *chain of operations*). De onderzoeksperiode is fascinerend: de Laat-Neolithische pottenbakkers kenden een grote verscheidenheid aan keramische technieken, waarmee ze een aantal zeer verschillende producten wisten te fabriceren: *Standard Ware*, *Grey-Black Ware*, *Dark-Faced Burnished Ware*, *Orange Fine Ware*, *Fine Painted Ware* en *Standard Fine Ware*. De laatste categorie ontwikkelde zich omstreeks 5950 v.Chr. tot *Halaf Fine Ware*. Op basis van de inclusies in de klei is het *Dark-Faced Burnished Ware* duidelijk een niet-lokale groep, mogelijk afkomstig uit zuidoost Turkije.

Na de bespreking van de technologie van elke groep vat ik samen wat op dit moment bekend is van de regionale verspreiding ervan. Ik maak hierbij gebruik van de beschikbare literatuur en vergelijkingscollecties. Ook maak ik gebruik van de veldverkenning door de Universiteit van Amsterdam in de Balikh vallei, uitgevoerd in de jaren 1980-1990. Het blijkt dat de verschillende *wares* zeer uiteenlopende regionale distributies hebben, die elkaar niet naadloos overlappen. De grootste regionale verspreiding is die van het Standard Fine Ware: van de Levant tot diep in Irak.

De introductie van een nieuwe categorie aardewerk, *Standard Fine Ware*, omstreeks 6100 v.Chr. markeerde het begin van de Transitie periode tussen Pre-Halaf en Vroeg Halaf. Deze groep onderscheidt zich door het gebruik van een fijne klei met minerale inclusies en een zorgvuldig afgewerkte oppervlakte. De 'revolutionaire' technologische vernieuwing van dit aardewerk lag echter in de toegepaste baktechniek. De pottenbakkers slaagden erin het zuurstofgehalte in de oven tijdens het bakken zodanig te manipuleren dat zij een donkere verfkleur op een lichte achtergrond verkregen. Ze deden dit door afwisselend oxiderend, reducerend en dan weer heroxiderend te stoken. Deze techniek had nog nooit eerder bestaan; veel later zou zij opnieuw worden uitgevonden door de pottenbakkers van het Klassieke Griekenland. Een analyse van het Fine Ware aardewerk van Tell Baghouz, Tell Boueid II en Tell Shimshara laat zien dat daar vergelijkbare technieken gebruikt werden. Het Fine Ware van deze sites mag gerekend worden tot dezelfde technologische traditie als het Standard Fine Ware van Tell Sabi Abyad, ondanks de stilistische verschillen op basis waarvan dit aardewerk binnen het traditionele cultuurhistorische raamwerk tot verschillende 'culturen' gerekend zouden moeten worden (de Hassuna en Samarra culturen).

Tot besluit plaats ik de Fine Ware technologie in een sociale context door te beargumenteren dat de aanvankelijke verspreiding van de nieuwe technologie te maken had met prestige: het was een *prestige technology*. Het donker-op-licht gekleurde aardewerk was aanvankelijk nog zeldzaam. Juist uit de beginfase ervan, en uitsluitend bij Fine Ware aardewerk, vinden we aardewerkreparaties, een aanwijzing voor een bijzondere status. Naderhand nam de productie van Fine Ware sterk toe, en veranderde het in een alledaagse, *practical technology*. Het verlies van status van deze categorie als geheel werd echter gecompenseerd door technologische verfijningen die de pottenbakkers gingen toepassen op een select deel van het aardewerk: de gebruikte grondstoffen werden fijner, en de verf kreeg een lichte glans.

6. De vorm en gebruik van het aardewerk (*Changes and continuities in pottery use*)

Dit hoofdstuk gaat in op de ontwikkelingen binnen het vormrepertoire. Tevens zet het een aantal argumenten bij elkaar om in zeer algemene zin iets te kunnen zeggen over het gebruik - de functie - van het aardewerk. Het blijkt dat er aanzienlijke verschillen zijn tussen de verschillende *wares* met betrekking tot hun functie.

Het *Standard Ware* is de meest gevarieerde groep. Dit vaatwerk omvat grote voorraadkruiken en -potten maar ook divers eet- en drinkgerei. Het af en toe voorkomen van tuiten, trechters, vergieten en opvangkruiken voor vloeistoffen duidt erop dat *Standard Ware* ook voor allerlei ambachtelijke activiteiten gebruikt werd. Een unieke vorm, die alleen in deze groep voorkomt is de *dusking tray*, een grote ovale bak met een ruw gemaakte binnenzijde. De functie van deze bakken is nog onduidelijk; mogelijk waren het broodvormen of bakvormen voor in de oven. Andere groepen lijken vooral gebruikt te zijn voor het serveren en nuttigen van voedsel en drank: de *Grey-Black Ware*, *Fine Painted Ware*, het *Orange Fine Ware*, en het *Standard Fine Ware* uit de vroegste Transitie lagen. Het *Mineral Coarse Ware* lijkt een gespecialiseerde groep kookaardewerk te zijn. Met *Dark-Faced Burnished Ware* is iets fascinerends aan de hand: dit niet-lokale aardewerk werd in het herkomstgebied veelal gemaakt in de vorm van (opslag) kruiken, maar eenmaal beland in de Syrische steppe werd het hergebruikt als kookaardewerk. Hiertoe haalde men de nek er af en gebruikte men wat overbleef als kookpot.

Het *Standard Fine Ware* laat een duidelijke ontwikkeling zien in vorm en gebruik. Tijdens de eerste helft van de Transitieperiode (bewoningslagen 7 en 6) bestaat dit aardewerk overwegend uit klein formaat vaatwerk geschikt om uit te eten en drinken. De

vormen zijn in deze beginfase nog relatief eenvoudig. In de latere etappes van de Transitieperiode gaat dit aardewerk ook voor andere functies gebruikt worden, maar worden tegelijkertijd de vormen binnen de subcategorie eet- en drink aardewerk complexer. Ik concludeer dat het Standard Fine Ware, aanvankelijk een zeldzame, nieuwe categorie, in het begin bestemd was voor een beperkte serie activiteiten, maar dat gedurende de Transitieperiode, terwijl dit type aardewerk snel toenam, het steeds meer functies overnam van de andere aardewerkgroepen, met name van het oudere Standard Ware.

Dit fenomeen komt goed tot uiting in de geleidelijke ontwikkeling van de *cream bowl*, een geknikte kom met een klein kraagje. De *cream bowl* wordt alom beschouwd als het kenmerk van Halaf aardewerk. Op Tell Sabi Abyad kunnen we de ontwikkeling van deze vorm in bewoningslaag 3 op de voet volgen vanuit oudere, simpeler vormen tijdens bewoningslagen 7 - 4. Ik verklaar deze ontwikkeling door de toenemende complexiteit van aardewerkvorm te relateren aan de snel toenemende hoeveelheid *Standard Fine Ware* tijdens de Transitieperiode. De toegenomen morfologische complexiteit kan opgevat worden als een poging door de pottenbakkers om het verlies aan status van dit eens nieuwe eet- en drink aardewerk tegen te gaan door deze subcategorie binnen het Standard Fine Ware een nieuwe, ingewikkelder vorm te geven.

Als laatste beschouw ik de verschillen in aardewerkgebruik tussen Tell Sabi Abyad en Tell Boueid II, twee nederzettingen die allebei in het begin van de Transitieperiode bewoond waren. Ofschoon het aardewerk goed overeen komt, zijn er ook opvallende verschillen. Op Boueid komt bijvoorbeeld geen groot, zwaar vaatwerk voor. Mogelijk komt dit door de afgelegen ligging van de nederzetting. De bewoners haalden waarschijnlijk hun aardewerk van elders, en selecteerden daarbij op lichtgewicht, beter draagbaar aardewerk. Ook is op Boueid het aardewerk veel vaker gedecoreerd. Dit kan te maken hebben met de selectie van vooral klein aardewerk, dat nu eenmaal vaker is versierd. Maar het is ook denkbaar dat het gebruik van gedecoreerd serviesgoed op deze kleine, afgelegen nederzetting belangrijk was voor het in stand houden van sociale contacten met gemeenschappen elders.

7. De decoratiestijlen van het aardewerk (*The rise of the Halaf style*)

De complexe, herkenbare manier van decoreren is één van de hoofdkenmerken van het Halaf aardewerk. In dit hoofdstuk onderzoek ik de opkomst van deze stijl, en plaats ik haar in een breder verband door ook de andere versieringsstijlen in de analyse te betrekken. Het hoofdstuk begint met een methodologisch exposé over stilistische analyse.

Behalve de verschillende categorieën Fine Ware (*Orange Fine Ware*, *Fine Painted Ware*, *Standard Fine Ware* en *Halaf Fine Ware*) worden ook *Grey-Black Ware* en *Dark-Faced Burnished Ware* vaak versierd. Binnen de groep *Standard Ware* onderscheid ik 7 aparte decoratiestijlen: roodgeslipt, roodbeschilderd, met incisie, met impressie, met impressie en rode slip in afwisselende banden, met appliek, en met bitumenbeschildering. Deze Standard ware decoratiecategorieën onderscheiden zich behalve in decoratietechniek ook in de 'fijnheid' van het aardewerk, zoals deze tot uiting komt in de grofheid van de klei, in de wanddikte, en in de oppervlaktekenmerken. Ook verschillen deze categorieën in de selectie van decoratie motieven, en in de structuur van de voorstelling (de *design structure*). Van al deze groepen bespreek ik allereerst de voorstellingstructuur: in welke hiërarchische stappen werd het lege oppervlak van de pot verdeeld in decoratievelden? Vervolgens geef ik een overzicht van de gebruikte motieven. Van elke groep kijk ik naar de veranderingen door de tijd. Bij de verschillende *Standard Ware* decoratiestijlen onderzoek ik bovendien de regionale distributie van deze stijlen.

De meeste decoratiestijlen kennen een beperkte serie motieven, en hebben een eenvoudige opbouw. De groep Standard Fine Ware laat echter een sterke ontwikkeling zien gedurende de Transitieperiode in de richting van een steeds grotere complexiteit. Deze komt tot uiting in een snelle toename van het aantal motieven dat de pottenbakkers gebruikten, en in een toenemende complexiteit van de decoratiestructuur. Dit laatste uit zich in steeds meer horizontale lijntjes waarmee de pottenbakkers het oppervlak van de pot in steeds meer decoratievelden gingen onderverdelen. Zo krijgen Standard Fine Ware potten aanvankelijk slechts één decoratieveld met daarin een motief (in bewoningslagen 7 en 6); na verloop van tijd hebben ze vier tot vijf van dergelijke velden met motieven (in bewoningslagen 5 en 4). Binnen het traditionele cultuurhistorische begrippenkader worden deze complexe decoraties aan een aparte cultuur toegeschreven - de Samarra cultuur - maar op Tell Sabi Abyad en andere Transitie vindplaatsen lijken ze deel uit te maken van een geleidelijke ontwikkeling van Pre-Halaf naar Vroeg Halaf aardewerk. Tijdens de Vroege Halaf fase (bewoningslagen 3 - 1) neemt ogenschijnlijk de structurele complexiteit weer wat af - pottenbakkers keren terug tot het aanbrengen van één decoratieveld - maar nu worden de motieven die in deze velden geplaatst worden complexer.

Er zijn meer veranderingen tijdens de Transitieperiode. Zo is de pre-Halaf tijd gekenmerkt door een bonte verscheidenheid aan decoratietechnieken. Deze oudere technieken verdwijnen nagenoeg allemaal, met uitzondering van het gebruik van (rode) slip en beschildering. Ik geef (in hoofdstuk 8) twee mogelijke redenen hiervoor. Allereerst kan het zijn dat schilderen de pottenbakker meer flexibiliteit gaf voor het aanbrengen van complexere decoraties dan de andere technieken. Een tweede mogelijke reden grijpt terug op het argument uit hoofdstuk 5, namelijk dat het aanbrengen van een donkere beschildering op een licht oppervlak een uiting was van status, geassocieerd met de nieuwe technologie van *Standard Fine Ware*. Tijdens de Transitieperiode ontwikkelden de pottenbakkers de superieure diepzwarte, matglanzende pigmenten kenmerkend voor Vroeg Halaf aardewerk, en juist in beschilderd aardewerk konden zij hun beheersing van deze nieuwe technologie tonen.

Een andere interessante verandering heeft betrekking op de *locatie* van de decoratie, met name bij het *Standard Fine Ware*. Aanvankelijk (in bewoningslagen 7 en 6) zit die steevast aan de buitenkant van de pot. De binnenkant krijgt dan een eenvoudig

lijntje en meer niet. In de overgang naar de vroeg Halaf periode beginnen pottenbakkers echter steeds meer ook de binnenkant van het aardewerk als een geschikte locatie voor decoratie te beschouwen. Ook worden de binnendecoraties geleidelijk complexer. Zogenaamde 'dancing ladies', mogelijk gestileerde afbeeldingen van dansende mensen, worden een kenmerkend binnenmotief. In hoofdstuk 8 suggereer ik dat deze verschuiving te maken heeft met een verandering in de manier waarop vooral eet- en drink aardewerk gebruikt diende te worden. Mensen kwamen in grotere groepen bij elkaar om samen te eten en te drinken, waarbij alle deelnemers zicht hadden op de binnenkant van het gebruikte aardewerk.

Was het begin van de Transitieperiode nu werkelijk een scherpe breuk met betrekking tot de manier waarop mensen hun aardewerk decoreerden? Over de langere termijn uiteraard wel, zoals de enorme verschillen tussen Pre-Halaf en Vroeg Halaf aardewerk laten zien. Maar als we nu inzoomen op de allerlaatste Pre-Halaf en de allereerste Transitielagen (bewoningslagen 8 en 7, respectievelijk), blijken de stilistische verschillen nogal mee te vallen, of zelfs nagenoeg afwezig te zijn. Zo bleef het percentage aardewerk met een vorm van decoratie aanvankelijk gelijk. Ook de toegepaste decoratietechnieken veranderden aanvankelijk nauwelijks. De decoratiestructuur van het vroegste Standard Fine Ware lijkt nog sterk op die van het roodbeschilderde Standard Ware uit de Pre-Halaf tijd. En zelfs de gebruiksfuncties die we kunnen associëren met beschilderd aardewerk veranderden aanvankelijk niet. Het aardewerk liet in al deze aspecten uiteindelijk wel degelijk sterke veranderingen zien, maar deze begonnen *pashalverwege* de Transitieperiode. Ik concludeer dan ook dat de stilistische 'revolutie' die we associëren met de opkomst van het beschilderde *Standard Fine Ware* sterke wortels had in de latere Pre-Halaf aardewerk tradities.

Tot besluit doe ik een poging de aardewerk decoratiestijl te plaatsen in de bredere context van Laat-Neolithische visuele expressie. Ik vergelijk hierbij het aardewerk met uit deze periode bewaard gebleven wandschilderingen, beeldjes van mensen en dieren, en voorstellingen op de stempelzegels uit deze periode. Wat direct opvalt is dat de diverse vormen van visuele expressie onderling erg verschillend zijn. Binnen het aardewerk komt een tweedeling naar voren tussen enerzijds decoratiestijlen die gebruik maken van hiërarchisch opgebouwde voorstellingen, waarbinnen ononderbroken geometrische motieven voorkomen die bovendien stevast aan de horizontale lijnen vastzitten (*bounded*), en anderzijds stijlen met niet-hiërarchische voorstellingen en onderbroken, soms figuratieve motieven die doorgaans niet vastzitten aan horizontale lijnen (*unbounded*). Binnen de laatste groep vinden we af en toe het gebruik van stippels om figuratieve voorstellingen mee op te vullen. De Standard Ware decoratiestijlen met impressie, met incisie of met een appliek vallen binnen de eerste groep; de Fine Ware decoratiestijlen vallen grotendeels binnen de laatste groep. Ik concludeer dat deze stilistische categorisatie verwijst naar twee verschillende groepen symbolen, de een met een specifieke en de andere met een bredere, niet-specifieke betekenis. Welke betekenis de motieven nu exact gehad hebben voor de Laat-Neolithische gemeenschappen valt overigens niet te achterhalen, ondanks dat we soms mensen of dieren menen te kunnen herkennen. Als we nu het aardewerk vergelijken met wandschilderingen, figurines en stempelzegels, valt op dat deze globaal aansluiten bij aardewerk gedecoreerd met niet-hiërarchische voorstellingen. Door ook de gereconstrueerde functie van het aardewerk (hoofdstuk 6) in de analyse te betrekken kom ik tot de conclusie dat de algemene stilistische kenmerken van het Fine Ware symbolisch geassocieerd werden met het gezamenlijk consumeren van voedsel en drank. Deze stijlenkenmerken hadden waarschijnlijk geen specifieke betekenis: dit kan een rol gespeeld hebben bij de snelle verspreiding van deze stijlen doordat het makkelijker was voor lokale groepen met een diverse culturele achtergrond deze stijlen te gaan gebruiken.

8. Een poging tot verklaring (*A matter of style. Conclusions and prospects*)

In het laatste, afsluitende hoofdstuk kom ik terug op de vragen die ik aan het begin van het boek stelde: waar kwam de Halaf cultuur vandaan? Hoe kwam zij tot stand? Wat betekende zij?

Een eerste constatering is dat de ontwikkelingen die op Tell Sabi Abyad aanleiding gaven tot de geleidelijke opkomst van wat wij hedendaagse archeologen beschouwen als de 'Halaf cultuur' klaarblijkelijk gedeeld werden door Laat-Neolithische gemeenschappen verspreid over een enorme geografische regio. Dit blijkt uit de distributiekaarten van de diverse aardewerkgroepen, en uit de sterke stilistische overeenkomsten over grote afstanden. Het blijkt overigens ook uit de enorme verspreiding van diverse overige aspecten van de (materiële) cultuur. Er is met andere woorden niet een 'kerngebied' aan te wijzen waar het allemaal ooit begon; kennelijk begon dit proces gelijktijdig over het hele Halaf gebied. De overgang van Pre-Halaf naar Vroeg Halaf omvatte ook de gebieden die we traditioneel toeschrijven aan de Hassuna en de Samarra culturen. Wat betreft het aardewerk is een belangrijke vernieuwing de introductie van een nieuwe baktechnologie waarmee donker-op-licht beschilderd aardewerk (*Standard Fine Ware*) gemaakt kon worden. We kunnen (nog) niet vaststellen waar precies deze technologie als eerste tot stand kwam, maar het huidige beeld suggereert in elk geval dat deze uitvinding zich razendsnel verplaatste. In noord-Syrië blijkt in elk geval het hele proces sterke wortels te hebben in de lokale Laat-Neolithische samenlevingen uit de Pre-Halaf periode. Een veilige conclusie is dat zij het resultaat was van de interactie tussen de diverse Laat-Neolithische gemeenschappen die tijdens de latere Pre-Halaf periode het Halaf cultuurgebied bewoonden.

De cultuurgrenzen zoals die in het traditionele cultuurhistorische raamwerk worden gereconstrueerd lijken dan ook buitengewoon misleidend. De vaak impliciete aannames waarop dit model is gebaseerd - die van homogene, onderlings scherp begrensde 'culturen' - blijken niet goed overeen te komen met de resultaten van het recente archeologische veldwerk. Een alternatief zou kunnen zijn het begrip *social field*, een begrip dat antropologen gebruiken om interactienetwerken aan te geven die groter zijn dan de individuele gemeenschappen die erin participeren. Binnen deze netwerken circuleren allerlei goederen, mensen en ideeën in verschillende richtingen, zonder dat er sprake hoeft te zijn van scherpe culturele grenzen. Bovendien bevat het begrip een element van doelbewust

strategisch handelen (*agency*). Dit element ontbreekt in veel bestaande modellen met betrekking tot het Laat-Neolithische aardewerk uit Syrië, die dit aardewerk doorgaans zien als een passieve afspiegeling van bestaande sociale identiteit of socio-economische aanpassing (hoofdstuk 2).

Veel aanvullend onderzoek is nodig om inzicht te krijgen in hoe de waargenomen distributies en stijlontwikkelingen van de diverse aardewerkgroepen tot stand kwamen. Verschillende oorzaken hebben mogelijk een rol gespeeld: de toegenomen mobiliteit van de semi-nomadische Laat-Neolithische gemeenschappen, handel of uitwisseling van aardewerk, toenemende ambachtelijke specialisatie, en de uitwisseling van huwelijkspartners tussen verschillende Laat-Neolithische gemeenschappen. Ik concludeer echter dat deze oorzaken niet voldoende zijn om het razendsnelle en nagenoeg gelijktijdige ontstaan van de Halaf aardewerkstijl over zulke enorme afstanden te verklaren. Een ‘actiever’ proces lijkt zich te hebben afgespeeld, waarbij beschilderd aardewerk een belangrijke rol verkreeg in het vormen van sociale identiteit. Ik eindig met een korte discussie van twee begrippen die potentieel lijken te hebben het ontstaan van de Halaf aardewerkstijl inzichtelijk te maken: *emulatie* en het *feest*.

Emulatie - nabootsing - heeft betrekking op het overnemen door groepen met een lagere status van de leefwijze en de bijbehorende materiële cultuur van groepen met een hogere status. Binnen het emulatiemodel proberen de hoger geplaatste groepen de ‘devaluatie’ van hun voormalige statussymbolen te compenseren door het ontwikkelen van nieuwe symbolen, waarmee doorgaans de cyclus opnieuw begint. Materiële cultuur verandert hierbij van betekenis naarmate items van prestige geleidelijk de sociale ladder afdalen. Ofschoon de kwestie van sociale hiërarchie binnen de Laat-Neolithische samenlevingen van het Nabije Oosten problematisch is (hoofdstuk 2), biedt dit model toch aantrekkelijke aanknopingspunten om de technologische en stilistische innovaties binnen het beschilderde Fine Ware te verklaren. De introductie en snelle toename van Standard Fine Ware tijdens de Transitieperiode kunnen goed begrepen worden als een voorbeeld van emulatie. Dit nieuwe, aanvankelijk zeldzame, kostbare aardewerk verloor aan het eind van de Transitieperiode haar aanvankelijke prestige karakter, en veranderde in een alledaags gebruiksgoed. De elkaar vervolgens snel opvolgende technologische en stilistische innovaties van het Fine Ware aardewerk kunnen worden opgevat als pogingen deze devaluatie te compenseren: betere kleibereiding, geavanceerdere pigmenten, en uiteindelijk complexere vormen en decoratie. Sociale competitie kan via het proces van emulatie de drijvende kracht geweest zijn achter de veranderingen in het aardewerk die uiteindelijk leiden tot het ontstaan van wat wij, hedendaagse archeologen, de Halaf stijl noemen.

Wat tijdens de studie telkens opviel is dat veel van deze innovaties steeds als eerste optraden in aardewerk geschikt om voedsel en drank te serveren en te consumeren. Vanuit deze groep generaliseerden zij zich vervolgens naar overige functionele categorieën. Tijdens de Transitieperiode verschijnen in de iconografie de eerste afbeeldingen van dansende menselijke figuren op het aardewerk. Dit brengt mij tot de suggestie dat het instituut van het feest mogelijk een belangrijke rol speelde bij het stimuleren van diverse aardewerktechnologische en stilistische innovaties. Feesten zouden wel eens de context zijn geweest waarbinnen de hierboven geschetste emulatieprocessen zich afspeelden. Uit deze periode komen ook de vroegste aanwijzingen voor het gebruik van melk, in de vorm van residuensporen op scherven van Tell Sabi Abyad, terwijl de oudste residuensporen van wijn ook uit deze tijd dateren (Haji Firuz, Iran); deze vondsten suggereren dat nieuwe culinaire gebruiken hun intrede deden, misschien zelfs nieuwe alcoholische dranken. Feesten bestaan in alle menselijke samenlevingen, en hebben allerlei belangrijke functies. Binnen de Laat-Neolithische context zouden ze enerzijds een overkoepelende structuur hebben geboden waarmee de samenleving bij elkaar werd gehouden, terwijl ze anderzijds ook de ruimte gaven voor ambitieuze groepen of personen zich te onderscheiden. De genese van de ‘Halaf cultuur’ zou met andere woorden goed begrepen kunnen worden als het gevolg van een veranderende rol van het feest binnen de prehistorische gemeenschappen. Beschilderd aardewerk speelde bij het Laat-Neolithische feesten een sleutelrol.

Curriculum Vitae

Olivier Nieuwenhuysse was born in the Waterlooplein neighbourhood of Amsterdam on 16 November 1966. Having finished his secondary education (st. Werenfridus Gymnasium, Hoorn, 1985) he first received his BA in Social Psychology (Amsterdam University, 1987), and then decided to switch to archaeology. This began with one year in Cultural Anthropology (1988, University of Amsterdam) followed by an MA at the *Instituut voor Prae- en Prehistorie* now the Amsterdam Archaeological Centre of the University of Amsterdam. He received his MA in 1992 with a thesis entitled *Contextual Ceramic Analysis of Early Bronze Age Tell Sabi Abyad, Syria* (with Dr. H.H. Curvers and Prof. Dr. M.N. van Loon).

Following his MA, Nieuwenhuysse worked at several digs in The Netherlands and in the Near East, including a half-year with Dr. H. Curvers among the sewer systems of downtown Beirut, as part of the Beirut Central District Reconstruction Plan. He was drawn to the study of Late Neolithic ceramics from Syria after Prof. Dr. P. Akkermans asked him to prepare the Early Halaf ceramics from Tell Sabi Abyad for publication, a project carried out in a joint effort with Dr. M. Lemière (Maison de l'Orient, Lyon). He also studied the Late Neolithic ceramics from the French survey in northeastern Syria, a project directed by Dr. B. Lyonnet (CNRS, Paris).

These activities prompted him in 1996, leaving the Beirut sewers for what they were, to begin his doctoral thesis project, entitled *Black and painted pottery. The Rise of Late Neolithic Ceramic Styles on the Syrian and Northern Mesopotamian plain* (Leiden University (promotor Prof. Dr. P.M.M.G. Akkermans)). This project, which was largely self-funded, led to participating in several campaigns of fieldwork at Tell Sabi Abyad, and also to visits to ceramic reference collections and pottery specialists in Aleppo, Paris, London, Barcelona, Berlin and Copenhagen. During the doctoral fieldwork Nieuwenhuysse gave a course called 'Introduction to Pottery in Archaeology' at Damascus University, together with Dr. A. van As (Leiden University) and K. Duistermaat (The Netherlands Institute for Academic Studies Damascus).

Perhaps in order to compensate for this unhealthy attraction to Late Neolithic ceramics, Nieuwenhuysse participated in various archaeological rescue projects during these years, including the excavations at the Late Chalcolithic site of Oylum Höyük, southeastern Turkey (with Prof. Dr. E. Özgen and Dr. B. Helwing), at Late Ubaid Tell Beydar III, northeastern Syria (with Dr. A. Suleiman and Dr. M. LeBeau), and at Early Pottery Neolithic Tell Šir, near Hama in western Syria (with Dr. K. Bartl). Throughout these years he earned a decent living by teaching at the HOVO (Free University Amsterdam) and by accepting part time work as an assistant-curator at the National Museum of Antiquities Leiden. Although Near Eastern archaeology tends to be pretty specialised, sometimes even totally incomprehensible, stuff to most people, Olivier Nieuwenhuysse has translated the archaeologist's narrative to a wider, non-scholarly audience in two major exhibitions in the National Museum of Antiquities Leiden: *Warlords from the Mountains. The Archaeology of Armenia*, and *Sources of Inspiration from Syria*, by creating a website on the Sabi Abyad excavations, by establishing with others the Friends of Sabi Abyad Foundation (FOSA), and with numerous popular-scientific papers and lectures.

